2025/3

HONISMERET

A HONISMERETI SZÖVETSÉG FOLYÓIRATA LIII. ÉVFOLYAM

Kincsem Park, 100

LII. Országos Honismereti Akadémia

Pest vármegye

TARTALOM

Polgármesteri köszöntő (*Csáky András*) 3

ÉVFORDULÓK

„Fény, neked Bálint!" 250 éve született dabasi Halász Bálint, Katona József mentora (*Valentyik Ferenc*) 5
Kétszáz esztendeje hunyt el Ladislaus Bartholomaeides, Gömör vármegye historiográfusa (*Restás Attila*) 12
Száz éve nyílt meg a Kincsem Park (*Száraz György*) 18

ISKOLA ÉS HONISMERET

A tájházak oktató és értékközvetítő szerepe (*Fábián Katalin*) 22
Tanítómestereink
Prónay Gábor: Vázlatok Magyarhon népéletéből (Részlet) 28

KÖZ–GYŰJTEMÉNYEK

„A nógrádi ember az évszázadok sodrában – A salgótarjáni iparmedence története" A Dornyay Béla Múzeum állandó történeti kiállítása (*Fodor Miklós*) 33
A Magyar Földrajzi Múzeum első négy évtizedének rövid története (*Fekete-Mácsai Anetta*) 41

SORSKÉRDÉSEK

Kócsagőröktől a környezeti nevelésig. Rácz András a honismeretről, az állami természetvédelemről és a Festetics-bivalyokról (*Németh László*) 49

TERMÉS

Ráckeve középkori történetének kritikus pontjai (*C. Tóth Norbert*) 57
Ócsa helytörténete (*Boros Gergő*) 62
Százhalombatta – „A jövő városa, ahol évezredek találkoznak" (*Dobos Ágnes*) 75
Az Érd–százhalombattai kora vaskori halomsírmező (*Takácsné Németh Gabriella*) 82
Mohácstól az érdi csatáig – Érd a török korban (*Lehoczki Zsuzsanna*) 86
A Délegyházi-tavak története (*Langó Zsuzsanna*) 90
A sóskúti kőbányászat története (*Vilonya Blanka*) 94
Kossuth Lajos beszéde Pest vármegye közgyűlésében (*Reznák Erzsébet*) 100
Ipolyság múltja és újabb kulturális kapcsolatai a Dunakanyar városaival (*Pálinkás Tibor*) 103
A budaörsi németek kitelepítése (*Tóth Gábor*) 110
Lengyel emlékek Vámosmikolán (*Koczó József*) 113

Kétszáz esztendeje hunyt el Ladislaus Bartholomaeides, Gömör vármegye historiográfusa

„*A kálvinista universalis nyelve a magyar, a pápistáé a culinaris deákság, a lutheránusoké a tót és a német*" – írja Kazinczy Ferenc 1789-ben abban a sokat idézett levelében, amelyben megpróbálja összekapcsolni a nemzetiség, a vallási identitás és a nyelv fogalmait, hogy azt bizonyítsa: az immár etnikailag és kulturálisan értett magyar nemzet fő megtartója a kálvinista felekezet.[1] Gondolatmenetem szempontjából e megállapítás második és harmadik tagját emelem ki, melyben a katolikusok irodalmi nyelvhasználatát a „konyhalatin"-hoz köti, míg az evangélikus felekezet szerinte a „tót" és a német nyelvet használja. Ebben a felsorolásban Kazinczy így szinte tudomást sem vesz arról a tudós irodalomról, amelyet a „hosszú 18. században" elsősorban a vegyes etnikumú Alsó- és Felső-Magyarország többnyelvű értelmisége művelt a klasszikus latin nyelv eszményei szerint, s nem „konyhanyelvi" szinten, azaz „*culinaris*" stílusban. Ahogyan Tóth István György bizonyította, a többnemzetiségű Felvidéken a latin nyelv a mindennapokban is közvetítő nyelvnek számított a 18–19. század fordulóján.[2] Johann Georg Kohl brémai utazó pedig, aki 1841-ben tett utazást Magyarországon, azon csodálkozott, hogy „*a magyar nemesek mind beszélnek latinul. A szlovákok azonban még jobb, ügyesebb 'lateinerek', mint a magyarok*." Kohl ugyan nem jutott el a Felvidékre, de Pesten egy Duna-parti uszodában találkozott két tizenkét-tizenhárom éves fiúcskával, akik közül „*az idősebbik ugyanolyan folyékonyan beszél latinul, szlovákul és magyarul, ahogyan németül. A latint, mondta, hét éves korában kezdte el tanulni, és itt senki sem csodálkozik azon, hogy tizenhárom éves korában már folyékonyan beszéli a nyelvet. Be kell vallanom, hogy nem vehettem fel vele a versenyt. Szlovákul a szlovákoktól tanult, ahová tíz éves korában iskolába adta az apja.*"[3] Ők is annak a soknyelvű, felvidéki eredetű és – bizonyára – evangélikus értelmiségnek voltak a tagjai, mint az országismereti irodalom hazai meghonosítója, Bél Mátyás (1684–1749) a 17–18. század fordulóján, vagy mint Ladislaus Bartholomaeides (1754–1825) a következő századfordulón.

AZ UTOLSÓ HUNGARUS-ÉRTELMISÉGI

Ladislaus Bartholomaeides – nevét a továbbiakban is a hazai szakirodalomban meghonosodott latinos alakban használom, ugyanis magyarul nem írta le a keresztnevét – 1754. november 16-án született Kishont vármegyében, és 1825. április 18-án hunyt el a gömöri Ochtinán (Mártonháza). Családja évszázadokon keresztül evangélikus lelkészeket és tanítókat adott az egyháznak; a családi emlékezet szerint a 16. században élt az a magyar ne-

1 *Kazinczy Ferenc* levele Aranka Györgynek, Kassa, 1789. július 10. In: *Kazinczy Ferenc* levelezése, I–XXI. Kiad. *Váczy János* Budapest, 1890–1911. I. köt., 395–396.

2 *Tóth István György*: Mivelhogy magad írást nem tudsz… Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Budapest, 1996. 153.

3 *Vizkelety András*: Hogyan biliárdozott latinul egy brémai utazó 1841-ben a tihanyi páterekkel? In: Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon. Szerk. *Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka*. Budapest, 2015. 273.

mesi családból származó Eördegh Bertalan, akinek az utódai az ő keresztnevéből képzett humanista Bartholomaeides családnevet használták – s használják a mai napig. Ladislaus Bartholomaeides nagyapja, s annak testvére – János és Sámuel – Bél Mátyás munkatársai voltak, s Bél kérésére készítették el a kishonti kerület leírását: „*otthon megvan erre a bizonyíték*" – írja Ladislaus Bartholomaeides fő művének, *Gömör vármegye ismertetésének* az előszavában.[4] Fia, Bartholomaeides János László (1787–1862), aki apjával ellentétben már magyarnak, s nem *Hungarus*nak tekinthető, ugyancsak jelentős irodalmi munkásságot fejtett ki, egyházi írásain kívül megírta latin nyelven édesapja életrajzát[5] és folytatta annak művelődéstörténeti forráskiadását,[6] valamint német nyelven összefoglalta a saját élettörténetét is.[7]

A fia által írt fent említett munkából ismerjük Ladislaus Bartholomaeides életrajzát,[8] akinek édesapja, Dániel Kishont egyik legszegényebb egyházközségében, Karaszkón szolgált haláláig. Édesanyja, Erzsébet viszont nemesi származású volt, a kiterjedt Kubínyi család tagja, Kubínyi István szolgabíró testvére, akinek révén Bartholomaeides közeli rokonságba került a vármegyei birtokos nemességgel, az evangélikus iskolák és templomok kegyuraival, akik egyengették a pályáját. A Bartholomaeidesek nemesi származásának bizonyítékai azonban az idők folyamán megsemmisültek, elvesztek, így – a *Memoria* híradása szerint – Gömör vármegye nemesi közgyűlése terjesztette fel I. Ferenc királynak azt a kérvényt 1817-ben, melyben Ladislaus Bartholomaeides azért esedezik, hogy vagy régi nemessége erősíttessék meg, vagy pedig „*amennyiben úgy találnák, hogy az e célból bemutatott bizonyító dokumentumok az ő nemességét nem támasztják alá elegendő mértékben, ezt az ügyet terjesszük a Királyi Trón elé kegyelmi kérvényben (rem hanc suam in via Gratiae), és a legmagasabb helyen ajánljuk az ő netán ingadozó nemességének megerősítését*".[9] Az életrajz azonban nem tudósít az ügy végkifejletéről.

Ladislaus Bartholomaeides

MEMORIA
LADISLAI
BARTHOLOMAEIDES
Ecclesiae Ochtinensis V. D. Ministri
Senioratus Aug. Conf. Add. Gömöriensis postremo Senioris, Inclyti vero ejusdem Nominis Comitatus, cum Kis-Honth Art. uniti, circa annum 1808. et 1809. Historiographi, ad diem 15. Aprilis 1828. fatis functi,
seu
Genealogia Familiae
BARTHOLOMAEIDES,
Lineam Gömöriensem maxime respiciens Notis Historicis illustrata, Cineribusque Patris sacrata
per
JOANNEM LADISLAUM
BARTHOLOMAEIDES,
ante hac Senioratus Aug. Conf. Add. Gömöriensis Membrum, jam ab Anno 1825. Coetus Evangelici Uhorszkiensis apud Neogradienses Antistitem.
PESTHINI,
TYPIS NOBILIS J. M. TRATTNER DE PETRÓZA.
1828.

Ladislaus Bartholomaeides arcképe a fia által írt életrajzban (MTA KIK M.Tört.O. 439)

4 „... domestica habeo indicia." *Bartholomaeides, Ladislaus*: Inclyti superioris Ungariae comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico-statistica. Leutschoviae [Lőcse],1806–1808. *Lecturis salutem*, II.

5 *Bartholomaeides, Joannis Ladislaus*: Memoria Ladislai Bartholomaeides ecclesiae Ochtinensis V. D. Ministri. Pesthini, 1828.

6 A családnak a hazaiak külföldi iskoláztatásának kutatásában is jelentős szerepe van, ugyanis az ifjabb Bartholomaeides kiadta apja hagyatékából a wittenbergi és a krakkói egyetemre járó magyarországi hallgatók névsorát: *Bartholomaeides, Joannis Ladislaus*: Memoriae Ungarorum, qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt. Pesthini, 1817.; (Névtelenül): Regestrum bursae Cracoviensis Hungarorum, Budae, 1821.

7 *Bartholomaeides, Joh. Lad.*: Mein Lebenslauf. Rosenau [Rozsnyó], 1847.

8 Magyar fordítása: *Bartholomaeides János László*: Bartholomaeides Lászlónak, az ochtinai egyház lelkészének emlékezete. Pest, 1828. Ford. *Darvas Mátyás*. (Kézirat), https://medit.lutheran.hu/site/allomany/8476

9 *Bartholomaeides* 1828, 85.

Az ifjú Bartholomaeides tanulmányait Klenócon kezdte és a dobsinai iskolában folytatta, 1772-től pedig Késmárkon a később híres jogtudós, Benczúr József tanította, majd, mivel a Pozsonyba távozó Benczúrt nem követhette, az osgyáni evangélikus iskola alkalmazta kántorként és magyar tanítóként. Innen indult németországi egyetemi tanulmányokra Gömör vármegyei pártfogója, Fejes György ajánlásával és anyagi támogatásával.[10]

A wittenbergi egyetemre 1781. szeptember 23-án érkezett, és három szemesztert maradt Wittenbergben, mert hosszabb időt a költségek miatt már nem tudott vállalni. Így 1783 tavaszán tért vissza, majd nyolc hónap múlva pappá szentelték és Martonházára került lelkésznek. Innentől fogva a megyebeli evangélikus lelkészek életét élte, s esperesi tisztségben fejezte be életét. Wittenbergi professzorai közül alighanem az a Johann Matthias Schröckh (1733–1808) volt legnagyobb hatással tudományos pályájára, aki Bél Mátyás leányának, Eufrozinának volt a gyermeke, és egyaránt foglalkozott világtörténelemmel és egyháztörténettel is. 1768-ban kezdte kiadni *Christliche Kirchengeschicht*éjét, ami 1803-ra harmincöt kötetesre bővült, majd a *Christliche Kirchengeschichte seit der Reformation* című munkáját, aminek tíz kötete 1804 és 1812 között jelent meg.[11] Bartholomaeides életrajza így foglalja össze mindezt: „*A Wittenbergben tanítók közül sokra tartotta Christoph Carol Tittmant, az akadémiai ház elöljáróját, akit dogmatika, morális és exegézis tárgyakból hallgatott. Rajta kívül még különösen Johann Matthias Schröckhöt látogatta világi és egyháztörténelemből.*"[12]

Bartholomaeidesnek már a wittenbergi disszertációja is történelmi témában készült (*Csehek Kishontban egykor és ma*).[13] Kimutatta, hogy a kishonti szlovákok dialektusa, öltözködése eltér a többi szlovákétól, és leginkább a csehekével rokon, ahogyan a régió régebbi evangélikus templomait is a huszita telepesekhez kötötte. 1804-ben megjelent kis műve, a *Történeti-filológiai értekezés Gömör nevéről* című azonban ennél érzékenyebb témát érint: Béla király névtelen jegyzője gesztájában előforduló helynevek etimológiáját tárja fel (a vármegye nevét adó település: Gömör, a Sajó, Tapolca, Hangony, Balog vize, Bolhád hegye stb.), s állapítja meg róluk, hogy szláv eredetűek.[14] Az elnevezéseket a terület őslakói, a korabeli tudományosságban szlávnak tartott jazigok adták, akik keveredtek a teutonokkal – ennek a kérdéskörnek a kifejtésével Bartholomaeides beszállt abba az őstörténetről folytatott vitába, amely – Tóth Gergely megállapítása szerint – a Hungarus-történetírásnak az egyik jellemző témája.[15] Az említett, a Gömör névről írt történeti-filológiai értekezését pedig úgy vezeti be, hogy: „*Az a hazai szerző, akit Béla király névtelen jegyzőjének nevezznek, amikor előadja a régi magyaroknak azt a vállalkozását (conatus Magyarorum veterum), hogy elfoglalják azt a területet, amit ma Felső-Magyarországnak mondunk, nemcsak Gömör váráról és annak környékéről emlékezett meg, hanem a vármegye többi részéről is*" – és itt sorol fel néhányat a szláv eredetű helynevekből.[16] Bartholomaeides nyelvfelfogására és identitására nézve az lehet a döntő, hogy egyaránt használta Magyarország lakóinak

10 *Bartholomaeides* 1828. 56–63.

11 *Frank, G.*: „Schröckh, Johann Matthias". In: Allgemeine Deutsche Biographie (1891), S. [Onlinefassung]; https://www.deutsche-biographie.de/ pnd118761803.html

12 *Bartholomaeides* 1828. 66–67.

13 *Bartolomaeides, Ladislaus*: De Bohemis Kis-Hontensibus antiquis et hodiernis. Wittenbergae, 1783. (Bővített, második kiadása: Pozsony, 1796.)

14 *Bartolomaeides, Ladislaus*: Tractatus historico-philologus de Gumur, et ei similibus, apud Anonymum Belae regis notarium, obviis, ac loca, imprimis Comitatus Gömöriensis designantibus vocabulis. Leutschoviae, 1804.

15 *Tóth Gergely*: Bél Mátyás, a történetíró. In: Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon. Szerk. *Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka*. Budapest, 2015, 166–167. (Különösen: *A „Hungarus" történetírás – egy korszakolási javaslat* c. fejezet.)

16 *Bartolomaeides* 1804. (oldalszámozás nélkül).

megnevezésére mindkét kifejezést: a *Hungarus* fogalmat a haza minden lakójára értette azok etnikai származására és anyanyelvére tekintet nélkül a régi, rendies felfogás alapján, a *Magyarus* fogalommal viszont csak a magyar anyanyelvűeket jelölte. A cipszer származású Cornides Dániel ezt így fogalmazta meg 1778-ban: „*A* Hungarus*okat és a* Magyarus*okat akképpen különböztetem meg, hogy minden magyart* Hungarus*nak tartok, ezzel szemben azonban nem minden Hungarust magyarnak. A* Hungarus*ok ugyanis nemzetet alkotnak, a magyarok pedig fajt.*"[17]

Bartholomaeides szlovák anyanyelvű volt, s magyarul is csak ifjúkorában, akkor tanult meg, amikor wittenbergi peregrinációja előtt kántornak, azaz az osgyáni iskola magyar tanárának alkalmazták 1779-ben.[18] Önálló magyar nyelvű műve nem ismeretes, miközben tankönyveit, tudományos munkáit vagy egyházi írásait latin, német és szlovakizált cseh nyelven írta. Munkáiban szinte idillinek, problémamentesnek írja le a magyar–szlovák együttélést a múltban: „*Ugyanis a jazigok és szarmaták szláv utódai a hegyekben folytatták a földművelést, és segítettek a magyaroknak kis földecskéjük megművelésében. Ha nem tévedek, innen származik a szlovákoknak az a szokása, hogy évről évre lejönnek a lejjebb fekvő területekre, és betakarítják és learatják a magyarok termését.*"[19] Leírja azt a szokást is, hogy Gömör vármegye északabbi területének lakói a szűkösség miatt „*fiaikat a magyar nyelv megtanulása céljából az alsóbb részekre küldik szolgálat vállalására*".[20] Ismeri azonban a *nationalismus* jelenségét is, amit a következőképpen fogalmaz meg: „*az a nemzettel kapcsolatos fonák törekvés, ami a más nemzetiség gyűlöletével van összekötve*".[21] Például amikor a dobsinai németek „*a rokon szlovákjaik ellen gyűlölettel viseltetnek, és megvetéssel ezért* Bindische Kirpl-*nek nevezik őket. Ugyanezen szlovákokat a magyarok is sokféleképpen zavarják. Ilyen az, amikor a magyar a szlovákot tótnak nevezi, úgy véli, hogy rá most szitkot mondott. Hogyha az történik, hogy a fuvarozással foglalkozó magyarok és szlovákok egymással szemközt mennek, többnyire ezeknek kell a rosszabb helyre menni, azokat elengedni.*"[22]

1790-ben, II. József halálát követően jelentette meg Bartholomaeides azt a biblikus cseh nyelven írott munkáját,[23] melyben – műfaji szempontból a korabeli magyar és latin nyelvű politikai hagyományhoz kapcsolódva – „*offenzív és provokatív módon szerepel* [...] *Bartholomaeides dialógusában a nyelvkérdés. A beszélgetés elején, amikor a Magyar Királyság egykori uralkodói (Szent István, Anjou Nagy Lajos, Hunyadi Mátyás, Jagelló II. Ulászló és II. József) a közöttük folyó beszélgetéshez közös nyelvet keresnek, maga Mátyás javasolja Józsefnek, aki legszívesebben németül szólalna meg, hogy valamennyien inkább szlovákul ('slowensky') beszéljenek.*"[24]

17 Idézi: *Soós István*: Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat a 18. században és a 19. század elején. Acta Historica Danubiensia I. 2007. 33.

18 „*Elsősorban az tűnt nehézségnek, hogy nem tudott magyarul, mégis kénytelen volt mind a templomban, mind az iskolában ezt a nyelvet használva ellátni hivatalát.*" (Darvas M. ford.) *Bartholomaeides* 1828. 61.

19 *Bartholomaeides* 1806–1808. 355.

20 *Ujváry Zoltán*: Néprajz Bartholomaeides monográfiájában. In: *Uő*: Gömöri magyar néphagyományok. Miskolc, 2002. 858.

21 „*...studium illud Nationis praeposterum cum odio Gentis alterius conjunctum, quod Nationalismus dicimus.*" *Bartholomaeides* 1806–1808. 441.; vö.: *Ujváry* 2002. 859.

22 Uo.

23 *Bartholomaeides, Ladislaus*: Rozmlauwánj Jozefa Druhého s Matěgem Prwnjm Korwýnus řečeným. Praha, 1789. (feltehetően hamis nyomdahellyel és évszámmal).

24 *Papp Ingrid*: A jozefinizmus dicsérete Ladislaus Bartholomaeides cseh nyelvű munkájában. Irodalomtörténeti Közlemények, 128. évf. 2004. 6. sz. 706.

Bartholomaeides később a *Sajó folyóról* írt röpiratában is úgy fogalmaz: „*Ugyanis a folyót mind a szlávok – akik már a magyarok bejövetele előtt (ante Magyarorum adventum) a folyó mindkét partján, a forrásvidéktől egészen a torkolatig éltek –, mind pedig a magyarok (Magyari) a »sal«-ról (»só«) nevezték el.*"[25] Annak a kérdésnek a fölvetése, hogy mely nemzetiség tekinthető elsőnek a Kárpát-medencében, már a 17–18. századtól foglalkoztatta a tudós közvéleményt,[26] viszont a 18–19. század fordulóján a szlávok ősiségének hangoztatása a születőben lévő magyar és szlovák nacionalizmus közegében már a honfoglalásból levezetett nemesi jogok feszegetését jelenthette, s a fennálló politikai rendszert kérdőjelezhette meg. Hasonlóképpen vezeti tovább „*a 18. században nyomatékot nyerő vitakérdés szlavofil szólamát*" Bartholomaeides cseh nyelvű politikai dialógusában is.[27] Későbbi latin nyelvű műveiben azonban ennél óvatosabban fogalmaz, s az ország – különösen szűkebb lakóhelye, vármegyéje – csinosodásáért fáradozó, a hazaiaknak és a külföldnek a szülőhely értékeit felmutató értelmiséginek a képében mutatja magát, s ezért az utolsó *Hungarus*ok egyikeként tudom jellemezni.

ORSZÁGISMERET, VÁRMEGYELEÍRÁS ÉS *STATISTICA*

Bartholomaeides fő művében fogalmazta meg, hogy Bél Mátyás vármegyeleírásait tekinti példának, Bél *Gömör vármegye leírásá*nak kéziratához azonban nem jutott hozzá.[28] A *Gömör vármegye ismertetésének* címe és címlapja, az elkészült mű tipográfiája és beosztása hasonlít a megjelent Bél-munkákra. De míg Bél csak a vármegyék *történeti-földrajzi* ismertetését nyújtja a címlap szerint, addig Bartholomaeides megtoldja a címet a *statisztikai* jelző beszúrásával, s így a Bél által követett országismereti (*Landeskunde*) szemléletnél korszerűbb államtudományi irányzatot is képviseli.[29]

Bartholomaeidesnek már az 1799-ben megjelent terjedelmes leírása a csetneki uradalomról is az államismereti tudást közvetíti, amire az utal, hogy a címben használt *Memorabilia* kifejezés a német *Merkwürdigkeiten* megfelelője *(A csetneki vártartomány nevezetes dolgai*).[30] Ebben a könyvében hasonló témákat tárgyal a szerző, mint a későbbi vármegye-monográfiájában, és az értekezéshez bőséges forrásközlés járul, amit a mű tervezete szerint a *Notitiá*hoz is szeretett volna csatolni, azonban – feltételezhetően a nagy terjedelem és a magas költségek miatt – erre már nem került sor.

A *Notitia* alapját a terület természeti, föld- és vízrajzi leírása képezi. Bartholomaeides munkájában már érvényesíti a korabeli természettudományok eredményeit és módsze-

25 Modern kétnyelvű kiadása: *Ladislaus Bartholomaeides*: A természet jóvoltából hajózható Sajó folyóról. Ford. *Rimóczi Gáborné Hamar Márta*, a fordítást az eredetivel egybevetette *Békés Enikő*, bev. és jegyz. *Kecskeméti Gábor*, Miskolc, 2013. 25.

26 *Tóth Gergely*: Őslakos-vita vagy közös őstörténet? Perlekedő és megegyezést kereső néperedet-narratívák Magyarországon a 17–18. században. In: Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet: tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára. Szerk. *Papp Ingrid*. Budapest, 2020. 93–107.

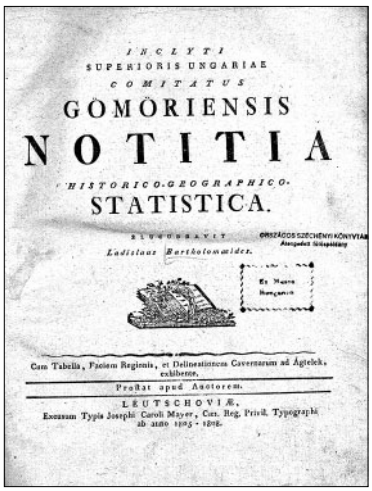
27 *Papp* 2024, 708.

28 „*Én minden követ megmozgattam, hogy a halhatatlan Bél munkáját, amit a* Notitiá*ban még mindig nem nyomtattak ki, megszerezhessem. Azt ugyanis jelen művem alapjaként akartam letenni. De a kincsestár semmi kérésre nem nyílt meg.*" *Bartholomaeides* 1806–1808, II.

29 A két fogalom, az *országismeret* és az *államtudomány* kettősségére lásd: *Horváth Gergely Krisztián*: 'Statistica' és 'polgárisodás' a reformkori Magyarországon. In: Szerk. *Horváth Gergely Krisztián*: 'Honisme' és 'statistica' (1819–1848). Budapest, 2002. 9–32.; *Bodnár-Király Tibor*: Államleírás és a „statisztika elmélete" a 18–19. század fordulóján. Századok, 151. évf. 2017. 5. sz. 971–986.; *Bodnár-Király Tibor*: „Államleírás állam nélkül." A statisztikatudomány magyarországi előzményeiről. Kaleidoscope, 9. évf. 2018. 17. sz. 197–222.

30 *Ladislaus Bartholomaeides*: Memorabilia provinciae Csetnek. Neosolii [Besztercebánya], 1799.

reit, például megadja a települések földrajzi koordinátáit, légnyomást vagy hőmérsékletet mér (az aggteleki barlang belső hőmérséklete a külső körülményektől függetlenül 25 Réaumur fokot mutatott, amikor a szerző 1801 júliusában bejárta az üregeket), a barlang leírásához pedig térképet mellékel. A *statistica*i szemlélet abban nyilvánul meg, hogy számba veszi az állam és az állami gazdaságpolitika számára fontos tényezőket (maga a kifejezés is az újkori latin *status* [„állam"] szóból származik), így a települések területi kiterjedését, a lakosság számát, azok rendi állapotát, nemzetiségét és vallását. A földművelésről és az állattenyésztésről szólva fontos információ, hogy melyek azok a mezőgazdasági ágazatok, amelyeknek az elterjedését a felvilágosult abszolutizmus is támogatta (pl. a burgonya [„krumpli"], len, eperfa, dohány vagy takarmánynövényként a lóhere termesztése).[31] Az erdőkben gazdag területen hagyományosan fontos szerep jutott a faszénégetésnek, emellett éppen a 18–19. század fordulóján kezdik feltárni azokat a kőszéntelepeket (*anthrax, carbo fossilis*), amelyek a modern kori vaskohászat megteremtésében játszottak szerepet. Bartholomaeides is beszámol egy olyan kísérletről, hogy a Bánréve közelében kibányászott kőszenet a csetneki vasműhelyben használják fel, de „*nem mosolygott rájuk a szerencse*".[32] Több településen is említi azokat a vashámorokat, *massá*kat, amelyekben a nyersvasat olvasztották ki, sőt, az azokban dolgozó mesteremberek munkakörét is megadja, a heti bérükkel együtt.[33] Kézművesek egyaránt élnek a falvakban és a mezővárosokban; Dobsinán fűrészmívesek, csizmadiák, tímárok, szabók, kovácsok, asztalosok, takácsok voltak nagy számban, Jolsván pedig az órásokat és kolompkészítőket emeli ki. Különleges adat a lakatos cigányok említése, akik „*láncok, fejszék, ékek*" készítésével foglalkoznak.[34] Nem hiányzik Bartholomaeides művéből a szellemi élet bemutatása sem (a művelődés intézményei, iskolák, tanult emberek, vármegyei tisztségviselők).

INCLYTI
SUPERIORIS UNGARIAE
COMITATUS
GÖMÖRIENSIS
NOTITIA
HISTORICO-GEOGRAPHICO-
STATISTICA.
Ladislaus Bartholomaides.
LEUTSCHOVIÆ,

Ladislaus Bartholomaeides fő művének a címlapja (MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye 526.045.)

Gömör vármegyében nem található szabad királyi város; legjelentősebb települése Rozsnyó mezőváros, ami 1776-ban vált püspöki székhellyé, amit Bartholomaeides a jelentőségének megfelelően mintegy 17 oldalon keresztül mutat be. A mezővárosok mellett a falvak, puszták leírása is informatív: bennük sok olyan egyedi adatot lehet találni, amelyeket elsősorban a földrajzi, demográfiai, néprajzi kutatások értékelhetnek. Bartholomaeides kisebb vagy nagyobb műveinek magyar fordítása nincsen,[35] a rá vonatkozó szakirodalmi feldolgozások száma azonban, ha lassan is, de egyre gyarapszik.

Restás Attila

31 *Restás Attila*: Gömör vármegye mezőgazdasága és ipara Ladislaus Bartholomaeides historiográfus bemutatásában. In: Marsigli és kortársai. Tanulmányok a magyarországi barokk tudománytörténetről és történetírásról. Szerk. *Fehér Bence – Tóth Anna Judit*. Budapest, 2024. 167–168.

32 *Bartholomaeides* 1806–1808. 491.

33 Uo. 351–352.

34 Uo. 354.

35 Egyedüli kivételként a Sajó-értekezését kell említeni, mely kétnyelvű kiadásban hozzáférhető: *Bartholomaeides* 2013; a mai magyar országterületen huszonegy egykori gömöri település található, ezek ismertetését közli: *Restás Attila*: Dél-gömöri települések Ladislaus Bartholomaeides vármegyeleírásában. In: Ünnepi tanulmányok Gyulai Éva 70. születésnapjára. Szerk. *Fazekas Csaba*. Miskolc, 2023. 337–350.